

พุทธศิลป์: ถิ่นไทย
ศิลปกรรมเพื่อพระพุทธศาสนา
Buddhist Art: Thai region, Her Art for Buddhism

ชยาภรณ์ สุขประเสริฐ*

บทคัดย่อ

พุทธศิลป์คือรูปเปรียบหรือรูปแทนพระพุทธเจ้า เป็นงานศิลปะที่สร้างขึ้นเพื่อสนองตอบและรับใช้งานทางด้านพระพุทธศาสนาที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นเป็นความงาม เพื่อความพอใจที่แฝงไว้ด้วยปรัชญาธรรมทางวัตถุถวายเพื่อเป็นพุทธบูชา เนื่องในพระพุทธศาสนาเป็นการส่งเสริมเผยแพร่ เป็นสิ่งช่วยโน้มน้าวจิตใจของพุทธศาสนิกชน ให้เกิดความศรัทธา ประพฤติปฏิบัติตนในแนวทางที่ต้งามตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนา

ประเทศไทยมีประวัติศาสตร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติมายาวนาน ดังนั้นในประเทศไทยจึงมีพุทธศิลป์เป็นจำนวนมาก พุทธศิลป์ที่ปรากฏในประเทศไทยเริ่มมีให้เห็นเป็นหลักฐานที่ยังหลงเหลืออยู่ก็อยู่ในสมัยสุโขทัย และสมัยกรุงศรีอยุธยาทำให้เราได้เห็นร่องรอยความงดงาม ความศรัทธา ความเชื่อ และประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ของไทยได้เป็นอย่างดี แต่แม้ว่าพุทธศิลป์จะทำหน้าที่สื่อสารศรัทธา เจตนา และแนวความคิดของผู้สร้างอย่างดียิ่ง แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่าเริ่มจะมีพุทธพาณิชย์เข้ามาเจือปนแล้ว

คำสำคัญ: พุทธศิลป์, ถิ่นไทย, ศิลปกรรมเพื่อพระพุทธศาสนา

Abstract

Buddhist art is Buddha image or representative which is created for Buddhism. This has been created by humans for beauty, for inherent pleasure, based on the Dhamma in material style and for the Buddha's commemoration. It promotes the dissemination, persuasion of Buddhist mind for better confidence, good conduct in accordance with Buddhism. Thailand has been of long history along with Buddhism for long. Thus, Thailand is famous for its Buddhist art which has appeared since the Sukhothai period, Ayutthaya period as trace

*ผู้อำนวยการฝ่ายผลิตภัณฑ์สินค้าที่อยู่ออาศัย ธนาคารกรุงไทยจำกัด (มหาชน).

of beauty, confidence, faith and Thai history. Although the Buddhist art works as the creator's medium of faith, intention and concept, it is inevitable that it starts out to be Buddhist commerce too.

Keywords: Buddhist Art, Thai region, Art for Buddhism

บทนำ

พุทธศิลป์เป็นงานศิลปะ เป็นศิลปกรรมที่สร้างขึ้นมาเพื่อสนองตอบและรับใช้งานทางด้านพระพุทธศาสนา โดยตรงทั้งในด้านจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม ที่มีมนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นเป็นความงาม เพื่อความพอใจที่แฝงไว้ด้วยปรัชญาธรรมทางวัตถุถวายเพื่อเป็นพุทธบูชา เนื่องในพระพุทธศาสนาเป็นการส่งเสริมเผยแพร่ เป็นสิ่งช่วยโน้มน้าวจิตใจของพุทธศาสนิกชน ให้เกิดความศรัทธา ประพฤติปฏิบัติตนในแนวทางที่ดั่งตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนา โดยสิ่งที่มีผู้สร้างงานศิลปะได้พยายามสื่อหรือสอดแทรกไว้ในงานศิลปะแต่ละชนิด โดยไม่เลือกว่าจะเป็นลัทธิมหาญาณ หรือเถรวาท ดังจะเห็นว่างานศิลปะที่ปรากฏอยู่ในรูปแบบของงานที่ผู้สร้างมักจะสื่อหลักธรรมสอนอยู่ด้วย และสร้างในวัดเพื่อพุทธบูชาเพื่อการปลุกศรัทธา เตือนใจ เป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในรูปแบบหนึ่ง

วัด ชุมชน และพุทธศิลป์ เป็นสิ่งที่เอื้อผูกพันดูแลซึ่งกันและกันมาโดยตลอด แต่ในปัจจุบัน กลับเห็นค่านิยมการสร้างพุทธศิลป์ที่ผิดแปลกออกจากในอดีต อาทิ การสร้างพระพุทธรูปนวโกฏิ (<http://www.tumsrivichai.com>) เป็นรูปเคารพแทนมหาเศรษฐีในสมัยพุทธกาลจำนวน 9 ท่าน ซึ่งท่านเหล่านี้มีความมั่งคั่งในโกศทรัพย์ มาสร้างเป็นพระพุทธรูป 9 หน้า เพื่อสื่อความหมายถึงความก้าวหน้า ชาวพุทธที่ไม่รู้ความนัยจึงกราบไหว้เศรษฐีเหล่านั้นด้วยคิดว่าเป็นพระพุทธรูปปางหนึ่ง และอีกกรณีหนึ่งคือการบูชารูปปั้นชุก หากใครได้กราบไหว้ชุกจะให้ผลสำเร็จทางการค้าขาย โดยเฉพาะในเรื่องการขอ ไม่ว่าใครจะ

ขออะไรก็ได้รับสมความปรารถนาทุกสิ่ง รศ.ดร.สุภาพรณ ฌ บางช่วงได้กล่าวว่า เรื่องชุก ที่เป็นตัวละครปรากฏอยู่ในพระเวสสันดรชาดก อธิบายว่า การบูชาชุกเป็นเรื่องไม่ถูกต้อง เพราะพระพุทธเจ้าสอนว่าให้บูชาบุคคลที่ควรบูชา สำหรับชุกเป็นคนที่ไม่ควรบูชา ในคัมภีร์ พระไตรปิฎกระบุไว้ชัดว่าชุกเป็นบุรุษโทษ ไม่มีความดีสักข้อเลย ไม่ควรที่จะหิบบยกมาเชิดชูบูชา (<http://www.kapook.com/view/51464>) และแม้แค่การสร้างพระพุทธรูปปางพิสดาร พระพุทธรูปนั่งชันเข่าห้อยขา แขนข้างหนึ่งวางบนหัวเข่าที่ชันที่ชาวบ้านเรียกว่า ปางเอาที่สบายใจก็แล้วกัน แต่เจ้าอาวาสปฏิเสธว่าไม่ใช่รูปปั้นพระพุทธรูป แต่เป็นรูปปั้นเจ้าแม่กวนอิม แต่ก็ยอมรับรูปปั้นดังกล่าว ทำให้คนสนใจมาเข้าวัดทำบุญมากขึ้น (<http://www.manager.co.th>) หรือการสร้างพระพุทธรูปปางหน้าตาปากบวม ที่สำนักพระพุทธศาสนายังต้องออกมาติงว่าไม่เหมาะสม คำถามจึงมีว่า ศิลปะเหล่านี้จัดเป็นพุทธศิลป์แปลกปลอมหรือไม่เป็นศิลปกรรมเพื่อพระพุทธศาสนา และรับใช้พระพุทธศาสนาอย่างแท้จริงหรือไม่? หรือเป็นเพียงรูปปั้นที่สร้างขึ้นมาเพื่อการค้า จูงใจเพื่อการท่องเที่ยว ความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับหลักธรรมเสื่อมไปกับกาลเวลาหรืออย่างไร?

จุดกำเนิดของงานพุทธศิลป์ในพระพุทธศาสนา

จุดกำเนิดของงานพุทธศิลป์ เชื่อว่ามีจุดกำเนิดมาแล้วตั้งแต่สมัยพุทธกาล อย่างน้อยก็การสร้างสถูป ที่น่าจะมีการก่อสร้างมาแล้ว อาทิ

ในมหาปริณิพพานสูตร ได้กล่าวว่า พระอานนทเถระได้ทูลถามพระพุทธเจ้าก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพานว่า จะให้จัดการพระสร้าางการของพระองค์อย่างไร พระพุทธองค์ทรงตรัสว่าให้จัดการดั่งเช่นพระศพของพระมหาจักรพรรดิ โดยทั่วไป คือให้ประชุมเพลิงและบรรจุ (เข้าสุถ์) พระอังคารไว้ในพระสถูป ที่ตั้ง ณ ทางแพร่ง หรือทางหลักของการสัญจรไปมา (ที.ม. (ไทย) 10/152-162/126-136.)

ส่วนในพาหิยสูตร ได้กล่าวว่า ท่านพาหิยะ ทารุจิริยะกุลบุตร ได้ถูกแม่โคลูกอ่อนขวิดเสียชีวิต พระพุทธเจ้ากลับจากเสด็จบิณฑบาตในพระนครสาวัตถี ได้ตรัสให้ภิกษุทั้งหลายช่วยกันจับสรีระของท่านยกขึ้นวางบนเตียง แล้วนำไปเผา แล้วให้ทำสถูปไว้ (ขุ.อุ. (ไทย) 25/10/183-187)

จุดกำเนิดของพุทธศิลป์ น่าจะสร้างขึ้นอย่างต่อเนื่อง และมีวิวัฒนาการของงานพุทธศิลป์ขับเคลื่อนแพร่หลายไปอย่างรวดเร็ว มีทั้งความงดงาม มีสุนทรีย์ สื่อความหมาย ช่วยถ่ายทอดหลักจริยศาสตร์ได้อย่างลึกซึ้ง ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นสื่อธรรมะที่สำคัญที่ใช้สอนจริยธรรมให้กับผู้คนได้ดี พุทธศิลปะมีส่วนสำคัญในการช่วยสืบสานพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองขึ้นมาได้จนถึงในปัจจุบัน

พุทธศิลป์: ในนานาความหมาย

รศ.สงวน รอดบุญ (2529: 190) ได้ให้ทัศนคติเกี่ยวกับพุทธศิลป์ไว้ว่า...พุทธศิลป์ (Buddhist Art) หมายถึงศิลปกรรม ซึ่งสร้างขึ้นรับใช้พระพุทธศาสนาโดยตรง ทั้งในจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม ทั้งใน ลัทธิหินยาน (เถรวาท) และลัทธิมหายาน (อจารย์วาท)

พุทธ ความหมายคือ ท่านผู้ตรัสรู้แล้ว ผู้ตรัสรู้ ผู้ตื่นแล้ว ผู้เบิกบาน ท่านผู้รู้ร้อยสัจสี้อย่างถ่องแท้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2553: 268.) ศิลปะ ความหมายคือ ฝีมือ ความฉลาดในฝีมือ การแสดงออกมาให้ปรากฏอย่างงดงามน่าชม วิชาที่ใช้ฝีมือวิชาชีต่างๆ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2553: 390.) ศิลปะ หรือ ศิลป์ เป็นการกระทำหรือขั้นตอนของการสร้างชิ้นงานศิลปะ โดยมนุษย์เป็นผู้สร้างสรรค์สุนทรียภาพ จินตนาการ หรือการสร้างจากอารมณ์ในภาวะต่างๆ ของมนุษย์ จนเป็นผลงานแห่งความคิดและการรังสรรค์ที่แสดงออกมาในรูปลักษณะที่แตกต่างกันออกไป ก่อให้เกิดอารมณ์ ความรู้สึก ในความงดงาม ความชอบ ความพึงพอใจ ความประทับใจ หรือเกิดความสะเทือนใจ มีอารมณ์ ชื่นชม ชอบ รัก ไม่พอใจ เกลียด ชิงชัง เป็นต้น

ในขณะที่ พระยาอนุมานราชธนะ (เสถียร โกเศศ) ได้กล่าวว่า ศิลปะ หมายถึง งานอันเป็นความพากเพียรของมนุษย์ ซึ่งต้องใช้ความพยายามด้วยมือและด้วยความคิด (พระยาอนุมานราชธนะ (เสถียร โกเศศ), 2515: 21.) อาจารย์เขียน ยิ้มศิริ (2514: ไม่ปรากฏเลขหน้า) ได้ให้ความหมายของคำว่า ศิลปะ ไว้ว่า ศิลปะคือการสะท้อนออกของจิตใจคนออกมาเป็นรูป (From) และในขณะเดียวกันในมุมกลับ ศิลปะสะท้อนให้เห็นถึงชีวิตและชีวิตสะท้อนให้เห็นศิลปะ พระไพศาล วิสาโล (2553: visalo.org.) ได้กล่าวถึงศิลปะเป็นเรื่องของความงาม ซึ่งสามารถสร้างความตื่นตาตื่นใจจนเกิดอาการตะลึงงัน หรือสะกดใจให้เกิดความลุ่มหลง อยากขีดใกล้ใคร่ครอบครอง (พุทธศาสนาเรียกว่า ราคะ) แต่ในอีกด้านหนึ่ง ศิลปะสามารถเป็นสื่อให้เราเข้าถึงความดีและความจริงได้ กล่าวคือ บันดาลใจให้เกิดศรัทธาในสิ่งดีงาม หรือน้อมใจให้เกิดความสงบ เกิดกำลังใจใฝ่ฝันอย่างมั่นคงในอุดมคติ อีกทั้งสามารถเปิดเผยความจริงของชีวิตให้เราได้ประจักษ์ รู้เท่าทันมายาจนล่วงวางได้ ศิลปะชั้นครูยังสามารถยกจิตสู่สภาวะเหนือโลกเหนือสามัญ (transcendence) คือสภาวะที่จิตได้สัมผัสกับความจริงขั้นสูงสุดหรือปรมาตม์ เช่น ความรู้สึกเป็นหนึ่งเดียวกับธรรมชาติและจักรวาล สภาวะที่อัตตาตัวตนได้เลือนหายไป ไม่มีเส้น แบ่งระหว่างฉันกับโลกอีกต่อไป อยู่เหนือสมมติบัญญัติหรือความจริงแบบทวินิยม (dualism) เป็นสภาวะที่จิตเปี่ยมด้วยเมตตากรุณาอย่างไม่มีประมาณ ศิลปะสามารถเป็นสื่อ นำผู้คนเข้าถึงมิติที่ลึกซึ้งสูงสุดในทางศาสนธรรมได้

จุดเชื่อมบรรจบระหว่างศิลปะกับพุทธศาสนา คือการสื่อสารด้วยศรัทธา กล่าวคือ

เมื่อคนๆ หนึ่ง ซึ่งมีความทุกข์ลัดกลุ้มใจ ท้อแท้ในชีวิต ได้มานั่งอยู่ตรงพระพักตร์ พระพุทธรูปในโบสถ์ ได้เห็นพระพักตร์อันสงบนิ่ง สายพระเนตรแห่งความเมตตา ที่ทอดมองลงมา ปล้นความรุ่มร้อนใจก็มลายหายสิ้น เหมือนมีหยาดน้ำทิพย์มาขโลมใจ ก่อความเย็นชุ่มชื้นสบายใจ ทุกข์สงบ ราบดับด้วยอาณูภาพแห่งความศรัทธาต่อพุทธศิลป์นั่นเอง

พระราชวรมุณี (ประยูรท์ ปยุตโต) ได้อธิบายความหมายไว้ว่า พุทธศิลป์ คือเจดีย์ที่เคารพนับถือ บุคคล สถานที่ หรือวัตถุ ที่สมควรเคารพบูชาเจดีย์ที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้ามี 4 ประเภทคือ 1) ธาตุเจดีย์ คือสถานที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ 2) บริโภคเจดีย์ คือสิ่งหรือสถานที่ ที่พระพุทธเจ้าเคยทรงใช้สอย 3) ธรรมเจดีย์ คือสถานที่บรรจุพระธรรมหรือบรรจุพระพุทธรูป 4) อุเทศิกเจดีย์ คือพระพุทธรูป ทางด้านศิลปกรรมไทย หมายถึงสิ่งที่ก่อเป็นยอดแหลม เป็นสถานที่บรรจุสิ่งที่เคารพนับถือ เช่น พระบรมสารีริกธาตุ พระอรหันตธาตุ อัฐิของเจ้าเมือง พระมหากษัตริย์ และอัฐิของบรรพบุรุษ เป็นต้น (พระราชวรมุณี (ประยูรท์ ปยุตโต), 2540: 5)

ดังนั้น พุทธศิลป์ จึงมีความหมายถึงงานศิลปะที่สร้างขึ้นมาเพื่อเป็นการอุทิศ และรับใช้ด้านพระพุทธศาสนาโดยตรง ก่อให้เกิดความศรัทธา ความเชื่อ ความเลื่อมใส ในพระพุทธศาสนา โดยอาศัยองค์รวมของการสืบทอดอายุพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืนสืบไป

พุทธศิลป์: ถิ่นไทย

พุทธศิลป์ในประเทศไทยมีเป็นจำนวนมากเนื่องจากได้รับเอาวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี ศิลปะ ความเชื่อถือและการเคารพนับถือพระพุทธศาสนามาจากอินเดียเกือบทั้งหมด พุทธศิลป์ได้มีการสร้างติดต่อกันมาหลายร้อยปีแล้ว ทั้งนี้เพราะพระพุทธศาสนาได้เป็นศาสนาประจำชาติไทยมาเป็นเวลาช้านาน

พบว่ามีเมืองโบราณและหลักฐานทางศิลปกรรมที่มีการแพร่กระจายมากในทุกภูมิภาคของดินแดนไทย มีปรากฏอยู่ในดินแดนหลายพื้นที่ เริ่มต้นจากบริเวณภาคกลางตอนล่างที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ดินแดนที่ติดกับริมทะเลตั้งแต่จังหวัดเพชรบุรี ราชบุรี นครปฐม เมืองอู่ทอง แพร่ขึ้นไปตามแม่น้ำเจ้าพระยาทั้ง 2 ฝั่ง ตั้งแต่ จังหวัดสิงห์บุรี ชัยนาท ลพบุรี สระบุรี นครนายก และขึ้นไปภาคเหนือตอนบนคือเมืองหริภุญชัย จังหวัดลำพูน ในฝั่งตะวันตก ได้แก่ จังหวัดลพบุรี สระบุรี นครนายก ไปยังฝั่งตะวันออกทั้งหมด ตั้งแต่ปราจีนบุรี ชลบุรี จันทบุรี และได้ขึ้นไปยังภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในเขตอีสานใต้และอีสานเหนือ ทั้งหมด (ศ.ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556: 78) และมีปรากฏที่ไชยา นครศรีธรรมราช สงขลา ปัตตานี เป็นต้น

จิตรกรรมไทยภาพเขียน ที่มีลักษณะเป็นแบบอย่างของไทยที่แตกต่างจากศิลปะของชนชาติอื่นอย่างชัดเจน เป็นลวดลายที่มีชื่อเรียกต่างๆ กัน ซึ่งนำรูปร่างจากธรรมชาติมา

ประกอบ เช่น ลายกนก ลายกระจัง ลายประจำยาม ลายเครือเถา เป็นต้นหรือเป็นรูปที่มาจากความเชื่อและคตินิยม เช่น รูปคน รูปเทวดา รูปสัตว์ รูปยักษ์ เป็นต้น จิตรกรรมไทยเป็นศิลปะที่มีความประณีตสวยงาม แสดงความรู้สึกชีวิตจิตใจและความเป็นไทยที่มีความอ่อนโยนละมุนละไม สร้างสรรค์สืบต่อกันมาตั้งแต่อดีต จนได้ลักษณะประจำชาติ มีลักษณะประจำชาติที่มีลักษณะและรูปแบบเป็นพิเศษ นิยมเขียนบนฝาผนังภายในอาคารที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา และอาคารที่เกี่ยวกับบุคคลชั้นสูง เช่น โบสถ์ วิหาร พระที่นั่ง วัง บนผืนผ้า บนกระดาน และบนสิ่งของเครื่องใช้ต่างๆ โดยเขียนด้วยสีฝุ่น ตามกรรมวิธีของช่างเขียนไทยแต่โบราณ เนื้อหาที่เขียนมักเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับอดีตพุทธ พุทธประวัติ ทศชาติชาดก ไตรภูมิ วรรณคดีและชีวิตไทย พงศาวดารต่างๆ ส่วนใหญ่นิยมเขียนประดับผนังพระอุโบสถวิหารอันเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ประกอบพิธีทางศาสนา ประติมากรรมไทยเป็นผลงานศิลปะที่แสดงออกโดยกรรมวิธีการปั้นการแกะสลัก

การหล่อ หรือการประกอบเข้าเป็นรูปทรง 3 มิติ ซึ่งมีแบบอย่างเป็นของไทยโดยเฉพาะวัสดุที่ใช้ในการสร้างมักจะเป็นดิน ปูน หิน อิฐโลหะ ไม้ งาช้าง เขาสัตว์ กระดุก ฯลฯ ผลงานประติมากรรมไทย มีทั้งแบบนูนต่ำ นูนสูง และลอยตัว งานประติมากรรมนูนต่ำและนูนสูงมักทำเป็นลวดลายประกอบกับสถาปัตยกรรม เช่น ลวดลายปูนปั้น ลวดลายแกะสลักประดับตามอาคารบ้านเรือนโบสถ์วิหาร พระราชวัง ฯลฯ ลอยตัว มักทำเป็นพระพุทธรูป เทวรูป รูปเคารพต่างๆ ตุ๊กตา ภาชนะดินเผา ตลอดจนเครื่องใช้ต่างๆ ซึ่งมีลักษณะที่แตกต่างออกไปตามสกุลช่างของแต่ละท้องถิ่น หรือแตกต่างกันไป ตามคตินิยมในแต่ละยุคสมัย โดยทั่วไปแล้วเรามักศึกษาลักษณะของสกุล ช่างที่เป็นรูปแบบของศิลปะสมัยต่างๆ ในประเทศไทยจากลักษณะของพระพุทธรูป เนื่องจาก เป็นงานที่มีวิวัฒนาการมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน จัดสร้างอย่างปราณีตบรรจง ผู้สร้างมักเป็นช่างฝีมือที่เชี่ยวชาญที่สุดในท้องถิ่นหรือยุคสมัยนั้นเป็นประติมากรรมที่มีวิธีการจัดสร้างที่เปี่ยมด้วยศรัทธา

สถาปัตยกรรมไทย เป็นศิลปะการก่อสร้างของไทย อันได้แก่อาคาร บ้าน เรือน โบสถ์ วิหาร วัง สถูป และสิ่งก่อสร้างอื่นๆ ที่มีมูลเหตุที่มาของการก่อสร้าง การก่อสร้างอาคารบ้านเรือนในแต่ละท้องถิ่น จะมีลักษณะผิดแผกแตกต่างกันไปบ้าง ตามสภาพทางภูมิศาสตร์ และคตินิยมของแต่ละท้องถิ่น แต่สิ่งก่อสร้างทางศาสนาพุทธมักจะมีลักษณะที่ไม่แตกต่างกันมากนัก เพราะมีความเชื่อความศรัทธาและแบบแผนพิธีกรรมที่เหมือนกัน สถาปัตยกรรมที่มักนิยมนำมาเป็นข้อศึกษามักเป็นสถูป เจดีย์ โบสถ์ วิหารหรือพระราชวัง เนื่องจากเป็นสิ่งก่อสร้างที่คงทน มีการพัฒนารูปแบบมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน และได้รับการสรรค์สร้างจากช่างฝีมือที่เชี่ยวชาญ พร้อมทั้งมีความเป็นมาที่สำคัญควรแก่การศึกษา

พุทธศิลป์: ส่วนมากสร้างในวัด

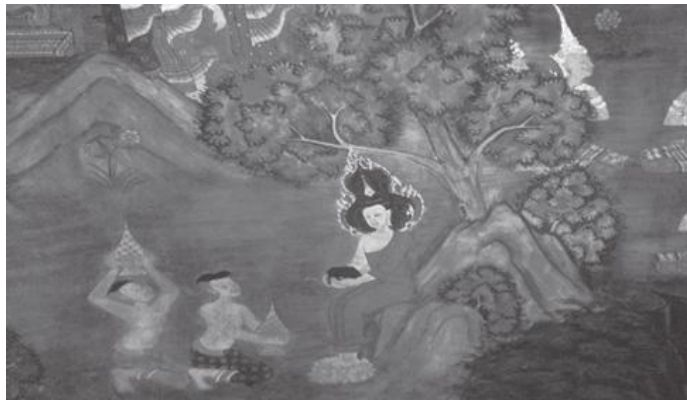
พุทธศิลป์ส่วนมากสร้างขึ้นในปริมณฑลของวัด เพราะศิลป์หรือช่างจะแสดงเจตจำนงในการเนรมิตศิลปกรรมด้วยพลังศรัทธา และเป็นพุทธบูชา เป็นต้น (สงวน รอดบุญ, 2535: 481) เพราะวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน ศิลปะกลายเป็นเครื่องมือชี้ชวนให้เข้าวัด พุทธศิลป์ในวัด พุทธศิลป์ เป็นสถาปัตยกรรม อาทิ เช่น พระวิหาร พระเจดีย์ พระปราสาท หอไตร ศาลาใบเสมา และประติมากรรม อาทิ พระพุทธรูป และภาพจิตรกรรมซึ่งเป็นพุทธศิลป์ฝาผนังที่วาดไว้ในพระอุโบสถในพระวิหาร พุทธศิลป์จึงเปรียบเสมือนเป็นสื่อในการรับรู้ ความเข้าใจในหลักธรรม ให้มีจิตใจเป็นบุญเป็นกุศล พระพุทธรูปจึงถูกสร้างสรรค่อออกมาเมื่อมองพิศแล้วให้เกิดความรู้สึกอึ้งอัมเมม มีปีติยินดีเป็นสุข

ใบเสมา ที่วัดเขาอังคาร ภาพโดย ดร.ชยาภรณ์ สุขประเสริฐ ถ่ายวันที่ 4 กันยายน 2559.
หลักสีมา โดยทั่วไปจะทำจากหินที่สกัดขึ้นให้เป็นแผ่นแบน
(พิทยา บุนนาค, ไม่ระบุปีที่พิมพ์, หน้า 38)

ใบเสมาอยู่คู่กับวัด วัดมีใบเสมาเพราะใบเสมาเป็นหลักเขตหรือสิทธิ์ เป็นเขตกำหนดเป็นที่ร่วมกระทำสังฆกรรมของพระสงฆ์ (โชติ กัลยาณมิตร, พจนานุกรม. 2548: 500) เช่น ใบเสมาที่ใช้ปักล้อมพระอุโบสถ กำหนดเป็นเขตที่พระสงฆ์ทำสังฆกรรม ใบเสมาที่ปรากฏมักจะทำจากหิน หรือที่เรียกว่าหินศิลาหรือหินทราย ใบเสมาหินเป็นโบราณวัตถุสำคัญอย่างหนึ่ง

งานพุทธศิลปะ มีพัฒนาการมาอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบันงานศิลปะในแต่ละยุคสมัย จึงเปลี่ยนแปลงรูปแบบไปตามความนิยม และการถ่ายทอดเล่าขาน เรื่องราวต่างๆ พุทธประวัติที่บันทึกไว้ในพระไตรปิฎก ช่างศิลป์จึงได้นำออกมาถ่ายทอดผ่านงาน ศิลปะในรูปแบบต่างๆ ทั้งจิตรกรรมฝาผนัง งานประติมากรรม งานปั้นดินเผา แกะสลักหิน ประเภทต่างๆ และแกะสลักไม้ต่างๆ ส่วนมากจะเป็นการเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าเป็นเรื่องราวที่สามารถศึกษาได้จากภาพตามฝาผนังของโบสถ์ วิหาร วัด กำแพง ปราสาท พระราชวัง อาทิ

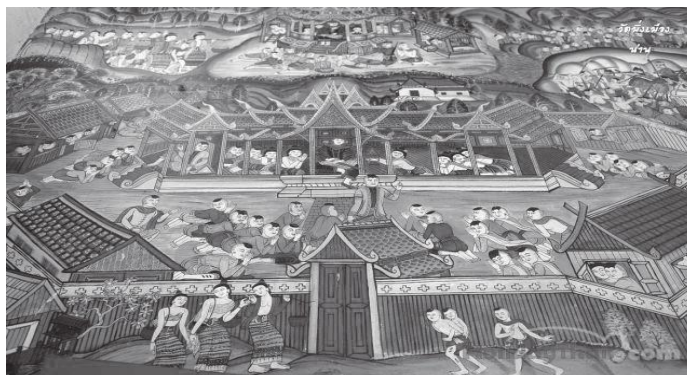

จิตรกรรมฝาผนัง วัดราชสิทธิาราม กรุงเทพฯ (ฝั่งธนบุรี)

ซึ่งไม่ใช่เรื่องราวของพุทธประวัติอย่างเดียว ศิลปะบางรูปแสดงถึงวิถีดำเนินชีวิตเล่าเรื่องราวของวิถีชีวิตของชุมชนสมัยนั้น ของผู้คนในสังคมไทยด้วย ทำให้คนรุ่นหลังได้รับรู้เรื่องราวในอดีต หรือแม้แต่เหตุการณ์บ้านเมืองในอดีต อย่างเช่น จิตรกรรมฝาผนังของวัดบวรนิเวศวรวิหาร

ภาพจิตรกรรมฝาผนัง วัดบวรนิเวศวรวิหาร เรื่องราวเกี่ยวกับการเรียนการสอนในอดีต

จิตรกรรมวัดมิ่งเมือง สืบวิถีชีวิตและการต้อนรับเจ้าเมือง

ผลงานด้านศิลปะไม่ว่าเป็นพระพุทธรูป จิตรกรรมฝาผนัง สถาปัตยกรรม ที่พบอยู่หลายแห่งในประเทศไทย พม่า อินเดีย ลาว อินโดนีเซีย เขมร ทิเบต ล้วนเป็นเครื่องแสดงออกถึงความศรัทธาในศาสนา แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของพระพุทธศาสนา ความเชื่อความศรัทธา ผู้สร้างงานศิลปะได้พยายามสื่อหรือสอดแทรกไว้ในงานศิลปะแต่ละชนิดเรียกได้ว่าเป็นปรัชญาศิลปะในงานพุทธศิลป์ คืองานศิลปะที่มีธรรมะในศาสนาพุทธอยู่ในงานศิลปะนั้นซึ่งมีอยู่หลายรูปแบบ ทั้งในรูปแบบของงานศิลปวัตถุหรือพิธีกรรมทางศาสนา ซึ่งจะมีหลักธรรมะสอนอยู่ โดยแบ่งศึกษาออกเป็นประเภทต่างๆ ทั้งพระพุทธรูป สถูปเจดีย์ อาคารสถานที่ และวัตถุสิ่งของ จึงสามารถกล่าวได้ว่างานศิลปกรรมเหล่านี้เป็นเอกลักษณ์ของชาติอย่างหนึ่ง ดังนั้น การนำงานพุทธศิลป์มาเป็นสื่อในการสอนปรัชญาธรรมะต่างๆ เป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในรูปแบบหนึ่ง อาทิ การเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังในโบสถ์วิหาร อธิบายเรื่องพุทธประวัติของพระพุทธเจ้าสถูป เจดีย์ พระพุทธรูปปางต่างๆ ช่วยให้ผู้คนมีศรัทธาในพระพุทธเจ้า และพุทธศิลป์ยังสื่อเพื่อความรู้ในชาติกหรือธรรมบท

ศิลปกรรมในพระพุทธศาสนาทั้งหมดจะสร้างขึ้นในวัด ทั้งนี้เพราะวัดเป็นจุดศูนย์กลางของพุทธศาสนิกชน วัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน เป็นแหล่งถ่ายทอดศิลปวิทยาการและธรรมะ ศิลปะกลายเป็นเครื่องมือชี้ชวนให้เข้าวัด เป็นสื่อในการรับรู้ ความเข้าใจในหลักธรรมให้มีจิตใจเป็นบุญ เป็นกุศล เสียสละ บริจาคทาน

งานพุทธศิลป์ก่อให้เกิดผลอันเป็นคุณค่าทางจิตใจ ให้เกิดความเกษมเบิกบาน มีความสุขสงบ โปร่งเบา ร่มเย็นในจิตใจ งานพุทธศิลปะหลายชิ้นล้วนแล้วถ่ายทอดความจริงเรื่องราวต่างๆ เพื่อส่งเสริมคุณธรรม จริยธรรม หลักศีลธรรมความดีงาม เสริมสร้างเพื่อสื่อให้ผู้ดูสัมผัสให้เข้าถึงสัจธรรมแห่งชีวิต ไม่ว่าจะเป็นกฎของธรรมชาติ ความไม่เที่ยง การพลัดพราก ที่มนุษย์ทุกคนต้องประสบ แม้กระนั้น พุทธศิลป์ยังถ่ายทอดความเมตตากรุณา ปลอดภัยโลมให้ ผู้ทุกข์คลายเบาบางลง แม้กาลเวลาก็ไม่ทำให้พุทธศิลป์คลายมนต์ขลังลงได้อาติ พุทธศิลป์พระพุทธรูปปางลีลาลอยตัว แม้ผ่านกาลเวลามานานแล้ว แต่ความงดงามยังฉายแสงความเมตตากรุณาไม่เปลี่ยนแปลง

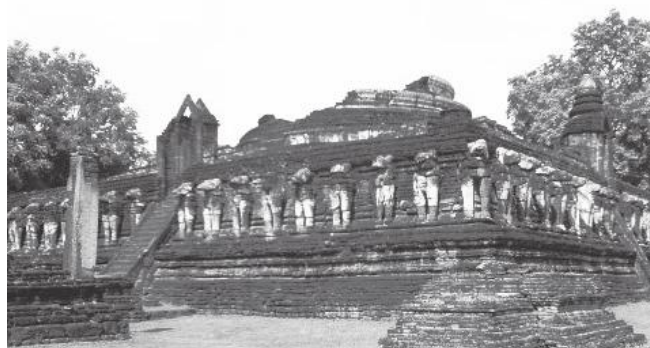

พระพุทธรูปปางลีลาลอยตัว

(<http://www.manager.co.th/asp-bin/viewgallery>. เข้าถึงข้อมูลวันที่ 15 กันยายน 2559)

พระพุทธรูปปางลีลาลอยตัว ถือได้ว่าเป็นงานปะติมากรรมชั้นเยี่ยมที่ยอมรับกันว่างามอย่างมาก และมีเอกลักษณ์เฉพาะตัว ที่เกิดขึ้นในสมัยสุโขทัย สันนิษฐานว่าได้แนวความคิดมาจากภาพพุทธประวัติตอนเสด็จลงจากดาวดึงส์ คงสร้างขึ้นราวกลางพุทธศตวรรษที่ 19

กาลเวลาที่ยังแสดงถึงความเชื่อในอดีตสมัยได้ อาทิ วัดช้างล้อม จังหวัดกำแพงเพชร ที่มีรูปปูนปั้นข้างรอบฐานพระเจดีย์

วัดช้างล้อม จังหวัดกำแพงเพชร ซึ่งเป็นพุทธศิลป์ ด้านสถาปัตยกรรม ที่แสดงถึงคติความเชื่อที่ว่า การสร้างเจดีย์ โดยมีช้างเป็นฐาน เช่นนี้ถือเป็นการค้ำจุนพุทธศาสนาให้สืบเนื่องต่อไป

(ดร.ธิดา สาระยา, 2554: 118)

พระพุทธชินราช ([http://board.palungjit.org/เข้าถึงข้อมูลวันที่ 15 กันยายน 2559.](http://board.palungjit.org/เข้าถึงข้อมูลวันที่ 15 กันยายน 2559))

หากจะย้อนกลับไปดูความสัมพันธ์กันของศิลปะกับศาสนา จะเห็นว่า เพราะคนเราเมื่อมีความศรัทธาในศาสนาแล้วก็จะทุ่มเทอุทิศตน และต้องการให้สิ่งดีๆ บังเกิดขึ้นกับศาสนาที่ตัวเองนับถือ ฉะนั้น ศาสนสถานแต่ละแห่งนั้นก็เกิดจากพลังศรัทธาของคนในชุมชนรวมกัน

ตัวอย่างเช่น พระเจ้าพิมพิสาร อนุภคินทิกเศรษฐี และนางวิสาขา ซึ่งได้สร้างวัดถวายพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพื่อบูชาพระศาสดา เพื่อพระพุทธรูปศาสนา และเพื่อส่วนรวมจึงทำให้เกิดประโยชน์อย่างมหาศาล ทำให้พระพุทธรูปศาสนาเป็นปึกแผ่นมาถึงปัจจุบัน

วัดเชตวันมหาวิหาร (<http://www.dhammadjak.net/forums/viewtopic.php>
เข้าถึงข้อมูลวันที่ 15 กันยายน 2559.)

ภาพสลักบนแผ่นหินประดับสถูป แสดงภาพของสถูปในยุคการทูต - อานธระ
พุทธศตวรรษที่ ๔ ที่ยังไม่มีการสร้างรูปเหมือนของพระพุทธเจ้า
(<http://www.oknation.net/blog/voranai/2013/06/13/entry-14>
เข้าถึงข้อมูลวันที่ ๑๕ กันยายน ๒๕๕๙.)

ถือได้ว่าเป็นวัดที่มีความสำคัญอย่างมากๆ เป็นเสมือนศูนย์บัญชาการในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่สำคัญที่สุด ในสมัยพุทธกาล พุทธบริษัททั่วทั้งชมพูทวีปเมื่อประสงค์จะเข้าเฝ้าพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าจะต้องเดินทางดั้นด้นมาที่สาวัดถิและวัดเชตวันมหาวิหาร ซึ่งพระพุทธองค์ทรงประทับจำพรรษานานที่สุดถึง 19 พรรษา

ภายหลังที่พระเจ้าอโศกมหาราช ได้ทำสังคยานาครั้งที่ 3 เสร็จสิ้น พระองค์ได้ส่งพระธรรมทูตไปเผยแผ่พระศาสนาไปยังหลายแห่ง หลายประเทศ พุทธศิลปะได้เคลื่อนย้ายไปสู่ประเทศอื่นๆ ด้วย โดยเมื่อปักหลักพระศาสนาไว้ ณ ที่ใด พุทธศิลป์ก็ดำรงในบริบทสังคมประเทศนั้นด้วย แม้ว่าศิลปะจะมีรูปแบบแตกต่างกัน แต่เราก็ดูออกว่าเป็นพระพุทธรูป เพราะมีลักษณะร่วมกันในบางอย่างที่ทำให้ดูออกว่าเป็นพระพุทธรูป ซึ่งมีลักษณะที่สอดคล้องกับลักษณะมหาบุรุษหลายอย่างร่วมกันอยู่ เช่น มีขนระหว่งคิ้วเรียกว่าอุณาโลม มีพระเกตุมาลา มีพระรัศมีแสงเปล่งออกมาจากพระเศียร คล้ายดอกบัวตูมชูสูงขึ้นคล้ายเปลวไฟ (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556: 4) พระพักตร์มีความเมตตาอย่างนี้เป็นต้น

พุทธศิลป์ในช่วงหลังพุทธกาล คือหลังจากที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พุทธศิลป์จะแสดงออกในรูปสัญลักษณ์ ธรรมจักรบ้าง มีกวางหมอบด้านหน้า หมายถึง การแสดงธรรมเทศนา หรือเป็นรูปต้นโพธิ์ มีที่ประทับว่างเปล่าอยู่ที่โคนต้นแสดงการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า หรือรูปพระนางสิริมหามายาทรงยืนเหนี่ยวกิ่งไม้ แสดงตอนประสูติ (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556: 3)

ธรรมจักรเมืองศรีเทพ (<http://www.bloggang.com/viewdiary.php>
เข้าถึงข้อมูลวันที่ 15 กันยายน 2559.)

ที่เขาคลังนอก จังหวัดเพชรบูรณ์ เป็นสัญลักษณ์ของเมืองทวาราวดี และพบในเมืองทวาราวดีอื่นๆ เช่น นครปฐมและราชบุรีด้วย

ภาพสลักบนแผ่นหินประดับสถูป แสดงภาพของสถูปในยุคการทูต - อานธระพุทธศตวรรษที่ 4 ที่ยังไม่มีการสร้างรูปเหมือนของพระพุทธเจ้า (<http://www.oknation.net/blog/voranai/2013/06/13/entry-14> เข้าถึงข้อมูลวันที่ 15 กันยายน 2559.)

เศียรของพระพุทธรูปที่มีพระพักตร์แบบชาวกรีก ในพุทธศตวรรษที่ 6-7 ที่อ่าจมีเค้าพระพักตร์ของพระเจ้าเดเมตริอัส “พระผู้ช่วยให้รอด” เชื่อกันว่า รูปลักษณะประติมากรรมพระพุทธรูปองค์แรกของโลก ที่มีรูปร่างหน้าหน้าและการแต่งกายแบบชาวกรีกนั้น มีต้นแบบมาจากพระเจ้าเดเมตริอัส นี้เอง (<http://www.oknation.net/blog/voranai/2013/06/13/entry-14>)

พระพุทธรูปเป็นพุทธศิลป์ พระพุทธรูปไม่ใช่รูปเหมือนของพระพุทธเจ้า แต่เป็นรูป

สัญลักษณ์แทนพระพุทธรองค์ พระพุทธรูปแต่ละสกุลช่าง แต่ละสมัย จะมีความแตกต่างกันด้านรูปแบบ แต่พระพุทธรูปทุกองค์ล้วนแสดงถึงสัญลักษณ์สำคัญที่เรียกว่า “มหาปุริสลักษณะ” คือลักษณะของมนุษย์ทั้ง 32 ประการ (ศกดิ์ชัย สายสิงห์, 2556: 3)

ไม่ว่าจะปรากฏพระพุทธรูปยังประเทศที่ได้ก็ตาม ผู้พบเห็นจะรับรู้ได้ทันทีว่านั่นคือพระพุทธรูป ซึ่งต่อมาได้มีการพัฒนาพุทธศิลป์ที่ได้เข้าไปสู่ประเทศต่างๆ ประเทศนั้นๆ ก็มีการปรับลักษณะพระพักตร์ความคล้ายของคนในชาตินั้นบ้าง ในแต่ละยุคสมัยได้รับอิทธิพลมาจากทางไหนก็จะมีลักษณะเอกลักษณ์ที่มีความแตกต่างกัน ตามแต่ที่มาและที่ไป แม้จะมีความแตกต่างกันด้วยรูปลักษณะของคนในชาตินั้นๆ แต่สาระสำคัญคือให้ทราบว่ามันคือองค์แทนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า กราบพระองค์ท่านแล้วก็ให้ระลึกนึกถึงพระคุณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ พระปัญญาคุณ พระบริสุทธิคุณ และพระกรุณาธิคุณ ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

พุทธศิลป์: เป็นสื่ออ่อนน้อมนาครัทธาและทรงคุณค่า

พุทธศิลป์ถือเป็นสื่ออ่อนน้อมนาครัทธา (จารุวรรณ พึ่งเที่ยง, 2553: 14) เป็นแหล่งความรู้ เป็นศูนย์กลางจุดรวมของจิตใจ ที่มีคุณค่าความสำคัญ พอสรุปได้ดังนี้

1. ในฐานะเป็นที่พึ่งทางจิตใจ โดยเฉพาะพุทธศิลป์ที่เป็นพระพุทธรูปเป็นที่พึ่งทางจิตใจของชาวพุทธ สร้างขวัญกำลังใจให้แก่ผู้ต้องการกำลังใจ
2. พระสถาปัตยกรรม พระแท่นใต้ต้นศรีมหาโพธิ รอยพระพุทธรบาท แผ่นจารึกหัวข้อพุทธธรรม เป็นต้น ต่างๆ เหล่านี้ ล้วนมีคุณค่าในฐานะสิ่งอนุสรณ์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
3. เป็นเครื่องหมายของพุทธศาสนา และเป็นสิ่งประกอบในศาสนาพิธี
4. เป็นสัญลักษณ์ของความดีงาม และเป็นทางแห่งการทำบุญกุศลของชาวพุทธ ชาวพุทธจะอาศัยพุทธศิลป์เป็นการกราบไหว้บูชา เพื่อน้อมนำไปสู่การศึกษาและปฏิบัติธรรม การสร้างพระ การสร้างสถาปัตยกรรม การบูรณะซ่อมแซม ซึ่งถือเป็นกุศลหลักทางพระพุทธศาสนา
5. มีคุณค่าทางศิลปวัฒนธรรม ประเพณี สถาปัตยกรรม โบราณคดี ประวัติศาสตร์ เชื้อชาติ ศึกษาเรื่องราวทางพระพุทธศาสนา ทศนคติค่านิยม สังคมวิทยา และศีลธรรมจรรยา ความงดงาม ความสุนทรีย์ และทางเศรษฐกิจการท่องเที่ยว เป็นต้น

ศิลปะ: ที่เป็นพุทธพาณิชย์

พุทธศิลป์ นับเป็นงานศิลปกรรมที่สร้างขึ้นมาเพื่อสนองตอบและรับใช้งานทางด้านพระพุทธศาสนา แต่ก็มีศิลปะจำนวนมากน้อยที่ถูกสร้างขึ้นมาเพื่อพุทธพาณิชย์และการท่องเที่ยวอาศัยความเชื่อและความศรัทธาในพุทธศาสนาของพุทธศาสนิกชน โดยใช้วัตถุหรือสัญลักษณ์ศูนย์อาเซียนศึกษา

ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาหรือพระรัตนตรัย มาเป็นเครื่องมือสร้างรายได้แสวงหาผลประโยชน์ ในทางพาณิชย์และธุรกิจท่องเที่ยว กล่าวคือ เป็นการใช้จ่ายเงินเพื่อแสดงออกซึ่งปฏิสัมพันธ์ระหว่าง พุทธศาสนิกชนกับพุทธศาสนา ที่บ่งบอกถึงความใกล้ชิดและลักษณะความสัมพันธ์ที่มีร่วมกัน ผ่านพิธีกรรมหรือกิจกรรมที่เกี่ยวข้อง เช่น การบูชาพระเครื่อง พระบูชา การทำบุญพระพุทธรูปปางประจำวันเกิด การสักการะพระพุทธรูปด้วยดอกไม้ ธูป เทียน ทอง ที่ทางวัดจัดบริการไว้ให้ การพำนักชมพระพุทธรูปปางพิสดาร (ปางอันซีน) เป็นต้น คำสอนของพระพุทธรูปศาสนา สอนให้คนลด ละ เลิก กิเลสทุกชนิด สอนให้ใช้สติและปัญญาในการแก้ปัญหา รวมถึงสอนให้มีใจที่เป็นกุศล หมั่นทำบุญทำทาน แต่ก็มีคนจำนวนไม่น้อยใช้พลังศรัทธาความเคารพนับถือ ตรงนี้มาหาประโยชน์ใส่ตนเอง การปั่นราคาของเหรียญหรือพระเครื่องราง หรือการสร้างพระพุทธรูปปางแปลกๆ นับเป็นกิจกรรมเพื่อเรียกคนมาทำบุญและบริจาคเงินเข้าวัดทั้งสิ้น แนวปฏิบัติเหล่านี้ถือว่าเป็นพุทธพาณิชย์ และเป็นกิจกรรมที่พึงได้รับความรังเกียจจากสังคมชาวพุทธเป็นอย่างยิ่ง

บทสรุป

พุทธศิลป์เป็นศิลปกรรมที่สร้างขึ้นในพระพุทธรูปศาสนา ได้มีการสร้างติดต่อกันมาหลายร้อยปีแล้ว ประเทศไทยเป็นประเทศที่มีพระพุทธรูปศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติมาช้านาน ด้วยเหตุนี้ พุทธศิลป์ในประเทศไทยจึงมีจำนวนมาก และทั้งหมดจะสร้างขึ้นในวัด ทั้งนี้เพราะวัดเป็นจุดศูนย์กลางของพระพุทธรูปศาสนา มีประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ในวัด โบราณสถานในวัดจึงเป็นแหล่งสำคัญ เพื่อการศึกษาค้นคว้าวิวัฒนาการทางด้านศิลปะของพุทธศิลป์แต่ละสมัย เป็นแหล่งศึกษาด้านประวัติศาสตร์ วัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน ศิลปะจึงมีคุณค่าต่อศาสนา ศาสนาเจริญที่ใดศิลปะก็เจริญที่นั่น ศาสนามีลายลักษณ์อักษรว่าเป็นศาสนา แต่ศิลปะเป็นสิ่งโน้มนำให้คนเข้าหาหลักธรรมของศาสนา พุทธศิลป์จึงเป็นงานที่สร้างสรรค์ขึ้นมา เพื่อเป็นการอุทิศและรับใช้พระศาสนาโดยตรง เป็นการสืบต่ออายุของพระพุทธรูปศาสนาให้ยั่งยืนในกาลต่อไป ศิลปะที่เป็นพุทธพาณิชย์หรือเพื่อจูงใจแก่นักท่องเที่ยวจึงไม่จัดอยู่ในพุทธศิลป์ เนื่องจากไม่ได้สร้างเพื่อความบริสุทธิ์ด้านจิตใจ หากเป็นการสร้างขึ้นเพื่อการค้าขาย และสร้างแรงจูงใจเพื่อการท่องเที่ยววันนั้นเอง

เอกสารอ้างอิง

ที.ม.(ไทย) 10/152-162/126-136.

ช.อุ.(ไทย) 25/10/183-187.

- เขียน ยิ้มศิริ. (2514). *ศิลปะคืออะไร*. กรุงเทพฯ: ม.ป.ท.
- จารุวรรณ พึ่งเทียร. (2553). *พุทธศิลป์*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- โชติ กัลยาณมิตร. (2548). *พจนานุกรม. สถาปัตยกรรมและศิลปะเกี่ยวเนื่อง*. โรงพิมพ์เมืองโบราณ.
- ธิดา สาระยา. (2554). *ประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัย ชุดถาม-ตอบเสริมความรู้สาระประวัติศาสตร์*. กรุงเทพฯ: ด้านสุทธาการพิมพ์.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2553). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. กรุงเทพฯ: สหธรรมมิก.
- พระยาอนูมานราชชน (เสถียร โกเศศ). (2515). *หนังสือศิลปะสงเคราะห์*, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณาคาร.
- พระราชวรมณี (ประยูรท์ ปยุตโต). (2540). *ศิลปะศาสตร์เพื่อการศึกษาที่ยั่งยืน*. กรุงเทพฯ: ส่องสยาม จำกัด.
- พิทยา บุญนาค. *เสมา สีม่า: หลักสีมาในศิลปะไทย สมัยอยุธยาช่วงหลังเสียกรุงครั้งแรกถึงครั้งหลัง*. โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ไม่ระบุปีที่พิมพ์.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2556). *รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาสัมพันธ์.
- สงวน รอดบุญ. (2529). *ศิลปกรรมไทย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ศาสนา.
- สงวน รอดบุญ. (2535). *สารานุกรมศึกษาศาสตร์ ฉบับพระเกียรติ 12 สิงหาคม 2535*, กรุงเทพฯ: วิธีที่พัฒนา.
- <http://www.tumsrivichai.com/> เข้าถึงข้อมูลวันที่ 12 ตุลาคม 2559.
- <http://www.kapook.com/view/51464> เข้าถึงข้อมูลวันที่ 12 ตุลาคม 2559.
- <http://www.bloggang.com/viewdiary.php> เข้าถึงข้อมูลวันที่ 15 กันยายน 2559.
- <http://www.bloggang.com/viewblog>. เข้าถึงข้อมูลวันที่ 15 กันยายน 2559.
- <http://www.manager.co.th/asp-bin/viewgallery>. เข้าถึงข้อมูลวันที่ 15 กันยายน 2559.
- <http://board.palungjit.org> เข้าถึงข้อมูลวันที่ 15 กันยายน 2559.
- <http://www.dhammadjak.net/forums/viewtopic.php>
เข้าถึงข้อมูลวันที่ 15 กันยายน 2559.
- <http://www.oknation.net/blog/voranai/2013/06/13/entry-14>
เข้าถึงข้อมูลวันที่ 15 กันยายน 2559.
- <https://sites.google.com/site/chompoonao/calendar>
เข้าถึงข้อมูลวันที่ 17 ตุลาคม 2559.
- <http://www.pscchannel.com/12-composition/%E0%B8%A8%E0%B8%B4%E0%B8%A5%E0%B8%9B%E0%B8%B0%E0%B9%83%E0%B8%99%E0%B9%84%E0%B8%97%E0%B8%A2.pdf> เข้าถึงข้อมูลวันที่ 17 ตุลาคม 2559.